

Essays in Philosophy of Religion (Jostarhayeh Falsafeh Din),
Iranian Association for Philosophy of Religion
Biannual Journal, Vol. 13, No. 2, Autumn & Winter 2024-2025, pp. 1-23
Paper Type: Research Article

**Transformative Experience
and the Rationality of Intrapersonal Disagreement
An Epistemic Reappraisal of
Religious Transformation in Light of Augustine's Narrative**

Ghazaleh Hojjati*

Abstract

Religious transformation entails a profound shift in an individual's identity, values, and rational frameworks, characterized by two essential features: the inability to fully anticipate its consequences prior to its occurrence, and a fundamental restructuring of one's personal and epistemic constitution thereafter. This renders the decision to engage in such an experience paradoxical - a context in which traditional rationality proves inadequate, while volition and epistemic courage gain prominence. Within this process, the question of validity arises between the former and the nascent self; yet neither can be deemed unconditionally superior. An internal rational dialogue, rooted in social and intersubjective norms, offers a means of navigating this divide. Augustine's account in the *Confessions*, for instance, illustrates that inner conflict with the prior self does not signify rupture, but rather an opportunity to deepen rationality and reconstruct self-understanding. Thus, rationality in the religious domain does not entail resistance to change, but the capacity to grow through it.

Keywords: Religious transformation, Transformative experience, Intrapersonal dialogue, Epistemic independence, Augustine.

* Assistant Professor, Department of Philosophy and Islamic Mysticism, Faculty of Religions and Islamic Educations, International University of Islamic Denominations (IUID), Tehran, Iran, ghazaleh.hojjati@mazaheb.ac.ir

Date Received: 27/07/2025, Date of Acceptance: 27/10/2025

 Copyright©2010, Iranian Association for Philosophy of Religion. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

**Transformative Experience
and the Rationality of Intrapersonal Disagreement
An Epistemic Reappraisal of
Religious Transformation in Light of Augustine's Narrative**

Extended abstract

Religious transformation constitutes one of the most profound expressions of human self-transcendence. It is not a mere alteration of propositional beliefs, nor simply a shift in emotional attitude or moral commitment, but a reconfiguration of the very structures through which reality is perceived, valued, and inhabited. Such transformation involves a metamorphosis of epistemic perspective: the subject who emerges from it is not epistemically continuous with the one who entered it. The distinctive feature of transformative experience lies in this dual character—its epistemic unpredictability before the event and its constitutive alteration of identity afterward. No agent can foresee what she will come to know, desire, or become through such a passage; the epistemic standpoint required for rational evaluation arises only after the experience has already occurred. Hence, the decision to embrace or resist transformation inaugurates a paradox of rational agency: a choice that must be made in the absence of the very knowledge by which it could be justified.

Within the domain of religion, this paradox acquires an existential depth. Conversion, de-conversion, or any radical shift of faith confronts a person with an earlier self whose worldview, affective orientation, and sense of reality have been left behind, yet remain intelligible. The ensuing tension—disagreement with one's former self—poses a distinctive epistemic problem. Two epistemic agents, the "old self" and the "new self," occupy incompatible doxastic positions, each considering the other mistaken. The question that arises is not only which of the two is right, but how rational appraisal is even possible when the very criteria of evaluation have themselves been transformed. Treating this intrapersonal conflict as a genuine case of disagreement reveals that epistemic humility, rather than certainty, becomes the hallmark of rational integrity.

In such situations, independence of judgment must extend inward. Rationality requires the transformed self to resist uncritical confidence in its new standpoint, to acknowledge the epistemic standing of its former convictions, and to seek a mode of dialogue that honors both voices within. The possibility of this internal dialogue depends on whether meaning and justification can be sustained without collapsing into subjectivism. If, as Wittgenstein insists, language and understanding are

irreducibly social, then an inner conversation is not a private soliloquy detached from shared norms but rather an internalized form of public reasoning. The self that argues with itself reenacts, within the boundaries of consciousness, the dialogical structures of communal discourse. Genuine intrapersonal dialogue, therefore, presupposes the agent's capacity to inhabit both perspectives under the discipline of shared rational standards.

The Augustinian narrative provides a paradigmatic instance of such an internal dialogue. In *Confessions*, Augustine does not merely recount a psychological crisis but stages a philosophical drama between his divided selves: the restless seeker and the repentant believer. Through an empathetic reconstruction of his past, rational engagement with his former reasoning, and a normative reorientation of will and intellect toward the good, Augustine exemplifies the possibility of reconciling cognitive transformation with rational accountability. His confession is simultaneously an act of self-interpretation and epistemic justification—a demonstration that conversion need not signify the abdication of reason but rather its transfiguration through love and understanding.

The integration of will and intellect in this process reveals that rationality is not exhausted by inference or evidence; it includes the virtues of courage, integrity, and openness to truth. The decision to embark on the transformative path, though made under epistemic uncertainty, can manifest an intellectual virtue—a form of epistemic courage that participates in the moral structure of reason itself. Such a conception of rationality dissolves the opposition between faith and reason: faith becomes the will's participation in truth under conditions of incomplete knowledge.

Disagreement with the former self, viewed in this light, ceases to be a sign of irrationality or inconsistency. Rather, it represents a moment of reflective distance in which reason confronts its own historicity and growth. The self is not a fixed locus of belief but an ongoing narrative in which different epistemic perspectives contend, converse, and are ultimately integrated. To be rational, then, is not to remain unchanged but to learn how to live intelligibly through change—to transform without disowning one's past and to preserve continuity within conversion. Religious transformation, understood in this way, reveals the dynamic unity of knowledge, will, and selfhood: an epistemology not of detachment but of participation, in which rationality itself becomes a mode of faithfulness to the unfolding truth of the human soul.

References

Augustine (1991). *Confessions*, trans. by: H. Chadwick, Oxford University Press.

- Christensen, D. (2007). "Epistemology of Disagreement: The Good News", *Philosophical Review*, 116(2), pp. 187–217. <https://doi.org/10.1215/00318108-2006-035>
- De Cruz, H. (2018). *Religious disagreement*, Cambridge University Press.
- Francis, Brian (2021). *Disagreement*, trans. by: Ghazaleh Hojjati, Tehran: Kargadan. [In Persian]
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*, Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society, trans. by: T. McCarthy, Beacon Press.
- James, W. (1902). *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, Longmans, Green, and Co.
- Lackey, J. (2010). "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", in: *Social epistemology*, Eds.: A. Haddock, A. Millar, & D. H. Pritchard, pp. 298–325, Oxford University Press.
- Matheson, J. (2015). *The Epistemic Significance of Disagreement*, Palgrave Macmillan.
- McGrath, A. E. (2015). *The Big Question: Why We Can't Stop Talking about Science, Faith and God*, St. Martin's Press.
- O'Donnell, J. J. (1992). *Augustine: Confessions*, Vol. 1–3, Oxford University Press.
- Paul, L. A. (2014). *Transformative Experience*, Oxford University Press.
- Proudfoot, Wayne (2014). *Religious Experience*, trans. by: Abbas Yazdani, Qom: Taha. [In Persian]
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as Another*, trans. by: K. Blamey, University of Chicago Press.
- Spilka, Bernard, et al. (2011). *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, trans. by: Mohammad Dehghani, Tehran: Roshd. [In Persian]
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Harvard University Press.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations*, trans. by: G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell.
- Zagzebski, L. T. (1996). *Virtues of the Mind: An Inquiry into the Nature of Virtue and the Ethical Foundations of Knowledge*, Cambridge University Press.

تجربه تحولی و عقلانیت اختلاف درونی بازخوانی معرفت‌شناختی تحول دینی در پرتو روایت آگوستین

غزاله حجتی*

چکیده

تحول دینی، دگرگونی عمیقی در هویت، ارزش‌ها و معیارهای عقلانی فرد ایجاد می‌کند و با دو ویژگی اصلی همراه است: عدم امکان پیش‌بینی کامل پیامدها پیش از وقوع؛ و تغییر بنیادین در ساختار شخصیت و معرفت پس از آن. این امر تصمیم برای ورود به چنین تجربه‌ای را به یک پارادوکس تبدیل می‌کند که در آن عقلانیت سستی کارایی ندارد و اراده و شجاعت معرفتی اهمیت می‌یابند. در این فرایند، پرسش از اعتبار خویشتن‌پیشین و جدید مطرح می‌شود، اما هیچ‌یک به‌طور مطلق برتر نیستند. گفت‌وگوی عقلانی درونی، که ریشه در معیارهای اجتماعی و بین‌الذلهانی دارد، راهی برای مقابله با این شکاف است. برای مثال، روایت آگوستین در اعترافات نشان می‌دهد که اختلاف با خویشتن‌پیشین نه تنها گسست نیست، بلکه فرصتی برای تعمیق عقلانیت و بازسازی خودفهمی است. بنابراین، عقلانیت در حوزه دین به‌معنای ایستادگی در برابر تغییر نیست، بلکه توانایی رشد درون آن است.

کلیدواژه‌ها: تحول دینی، تجربه تحولی، گفت‌وگوی درونی، استقلال معرفتی، آگوستین.

* استادیار گروه فلسفه و عرفان اسلامی، دانشکده ادیان و معارف اسلامی، دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی،

تهران، ایران، ghazaleh.hojjati@mazaheb.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵

۱. مقدمه

پدیده تحول دینی، گذری عمیق و ریشه‌ای است که نه تنها نظام باور یک فرد را دگرگون می‌کند، بلکه ساختار هویتی، مقاصد زیستی و چارچوب‌های تبیینی او را بازآرایی می‌نماید. این پدیده یکی از مسئله‌سازترین و درعین حال، پربارترین موضوعات در مرزهای فلسفه دین، روان‌شناسی دین و معرفت‌شناسی است. این نوع تحول‌ها مجموعه‌ای از پرسش‌های معرفت‌شناختی را پیش می‌نهند: آیا باورهای نوین حاصل از چنین تجربه‌هایی واجد اعتبار معرفتی‌اند؟ آیا خویشتن جدید از حیث معرفتی بر خویشتن پیشین برتری دارد؟ و مهم‌تر از همه، چگونه باید اختلاف میان خویشتن پیشین و خویشتن جدید را فهم و مدیریت کرد؟ پاسخ به این پرسش‌ها برای درک عقلانیت تحول دینی و همچنین روشن کردن سازوکارهای هویتی - معرفتی تحول ضرورت دارد. هدف این مقاله ارائه یک چارچوب تحلیلی هم‌زمان مفهومی و تاریخی برای بررسی مسئله اختلاف با خویشتن پیشین در زمینه تحول دینی است. دو نکته روش‌شناختی و ابتکاری اصلی در کار حاضر برجسته‌اند. نخست آنکه این مقاله نظریه تجربه تحولی (transformative experience) لوسی آ. پاول را به‌عنوان قاب مفهومی مرکزی به‌کار می‌گیرد تا ویژگی‌های معرفت‌شناختی و هویتی تحول دینی را روشن سازد و پارادوکس‌های تصمیم‌گیری و داوری در این حوزه را بازسازی کند؛ دوم آنکه، در مقام یک مطالعه موردی فلسفی، متن تجربه تحول‌آفرین آگوستین (به‌ویژه روایت‌های اعترافات (Confessiones) و برخی رسائل مرتبط) را با بهره‌گیری از چارچوب پیش‌گفته تحلیل می‌کنیم تا نشان دهیم چگونه یک تجربه تاریخی / روایتی می‌تواند به پرسش‌های نظری معاصر درباره اعتبار معرفتی باورهای تحول‌یافته پاسخ دهد و از سوی دیگر، چگونه مباحث متأخر معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر و نقد زبان خصوصی چالش‌های تازه‌ای پیش این تحلیل می‌نهند. چرا به‌طور خاص بر آگوستین تمرکز می‌کنیم؟ به سه دلیل: ۱. روایت آگوستین از تحول خود یکی از نمونه‌های کلاسیک تجربه تحولی است که هم ویژگی عدم‌قابلیت پیش‌بینی پیامدها و هم تغییر هویتی عمیق را به‌روشنی نشان می‌دهد؛ ۲. آگوستین خود نظریه‌پردازی‌هایی درباره نسبت ایمان و عقل (مثلاً «ایمان بی‌اور تا بفهمی») عرضه کرده است که می‌تواند به‌عنوان یک پاسخ تاریخی - مفهومی به پرسش‌های معرفت‌شناختی مورد استفاده قرار گیرد؛ و ۳. مقایسه روایت و تفسیر آگوستین با برخی نظریه‌های معاصر امکان می‌دهد پیوند میان تجربه زیسته و سازوکارهای عقلانی پسینی را بهتر بازسازی کنیم.

۲. اهمیت معرفت‌شناختی تحول دینی

پدیده تحول دینی نه صرفاً موضوعی دینی یا روان‌شناختی، بلکه آزمونی عمیق برای نظریه‌های معرفت‌شناختی معاصر است. ازیک‌سو، این پدیده پرسش‌هایی بنیادین درباره هویت معرفتی فاعل شناسا پیش می‌کشد: اگر خود من که امروز باوری دارم با خود دیروزم که باور متفاوتی داشت در بنیادی‌ترین امور متعارض‌ایم، کدام‌یک «من» واقعی یا «من معرفتی‌تر» محسوب می‌شود؟ ازسوی دیگر، مسئله تحول دینی می‌تواند بسیاری از فرض‌های سنتی در معرفت‌شناسی را به چالش بکشد، فرض‌هایی چون ثبات فاعل شناختی، استمرار معیارهای عقلانیت در زمان و قابلیت انتقال معرفت میان حالات ذهنی متفاوت. در نظریه‌های کلاسیک معرفت‌شناسی، فاعل شناسا معمولاً به‌مثابه موجودی نسبتاً پایدار، یک‌دست و پیوسته در نظر گرفته می‌شود که باورهایش در گذر زمان تغییر می‌کنند، اما معیارهای ارزیابی عقلانی او دگرگون نمی‌شوند. اما پدیده تحول دینی این تصویر را به چالش می‌کشد. خویشتن جدید نه تنها باورهایی متفاوت دارد، بلکه ابزارها، زبان، معیارها و حتی مفاهیمی نیز که بر اساس آنها جهان را تفسیر می‌کند تغییر کرده‌اند. به تعبیر پل ریکور، در اینجا ما با خود روایی (narrative self) مواجه‌ایم که در طی زمان دچار گسست‌ها و بازسازی‌های روایی می‌شود (Ricoeur, 1992: 147-148). این بدان معناست که اختلاف میان خویشتن پیشین و جدید نه صرفاً اختلافی بر سر گزاره‌ها، بلکه اختلافی بر سر چارچوب‌هایی تفسیری و مفهومی است که این گزاره‌ها در درون آنها معنا می‌یابند.

این واقعیت، در سطحی عمیق‌تر، پیامدهای مهمی برای مسئله توجیه معرفتی (epistemic justification) دارد. اگر دو فاعل معرفتی که در اصل یک شخص‌اند، اما در دو مرحله زمانی و هویتی متفاوت قرار دارند، درباره یک باور دینی اختلاف‌نظر داشته باشند، آیا می‌توان یکی را به‌سادگی عقلانی‌تر از دیگری دانست؟ آیا صرف حضور در اکنون دلیل کافی برای ترجیح باورهای خویشتن جدید بر خویشتن پیشین است؟ این پرسش، که در ادبیات اختلاف‌نظر درون‌فردی (intrapersonal disagreement) مورد بحث قرار گرفته است (Christensen, 2007: 198-203; Matheson, 2015: 134-138)، هنوز پاسخ‌قانع‌کننده‌ای نیافته است. به‌همین دلیل، برخی معرفت‌شناسان پیشنهاد کرده‌اند که ما باید با خویشتن پیشین خود همچون دیگری معرفتی رفتار کنیم (De Cruz, 2018: 57-59). این پیشنهاد به‌ظاهر ساده پیامدهای نظری عمیقی دارد. اگر خویشتن پیشین، با وجود تغییر هویت، هنوز

یک فاعل معرفتی معتبر محسوب شود، آنگاه وظیفه خویشتن جدید این است که با او وارد نوعی گفت‌وگوی عقلانی شود، گفت‌وگویی که نه از موضع تحقیر یا بی‌اعتنایی، بلکه از موضع احترام معرفتی (epistemic respect) شکل می‌گیرد. در چنین گفت‌وگویی، خویشتن جدید باید بتواند دلایل خود را در برابر دلایل خویشتن پیشین قرار دهد و به نوعی ارزیابی دوجانبه (bilateral evaluation) دست زند.

اما همین ایده نیز با چالش‌های فلسفی مهمی روبه‌روست. یکی از مهم‌ترین چالش‌ها را لودویگ ویتگنشتاین در نقد معروف خود بر زبان خصوصی مطرح می‌کند: معنا، فهم و داوری اموری ذاتاً اجتماعی‌اند و نمی‌توان آنها را در خلأیی درونی و صرفاً فردی بازسازی کرد (Wittgenstein, 1953: 243-271). اگر این نقد درست باشد، آنگاه «گفت‌وگوی درونی» میان دو حالت ذهنی یک فرد نمی‌تواند به‌راستی همان نقش گفت‌وگوی عقلانی میان دو فاعل مستقل را ایفا کند. چنین گفت‌وگویی، درنهایت، بازسازی‌ای ذهنی است و ممکن است گرفتار سوگیری‌ها و محدودیت‌های روان‌شناختی شود. بنابراین، باید پرسید که آیا گفت‌وگوی عقلانی درونی صرفاً استعاره‌ای سودمند است یا می‌تواند به‌طور واقعی جایگزین گفت‌وگوی معرفتی با دیگری شود؛ و اگر پاسخ مثبت است، این گفت‌وگو تحت چه شرایطی می‌تواند معیارهای عقلانیت و بی‌طرفی را برآورده کند؟

در کنار این چالش معرفت‌شناختی، بُعد دیگری از مسئله که کمتر در ادبیات تحولی مورد توجه قرار گرفته، نقش اراده و تصمیم در فرایند تحول دینی است. تجربه تحولی، همان‌گونه که پاول تأکید می‌کند، ویژگی‌ای متناقض‌نما دارد: فرد باید درباره ورود به تجربه‌ای تصمیم بگیرد که پیامدهایش برای او ناشناخته است (Paul, 2014: 22). اما این فقط آغاز کار است. پس از وقوع تحول، فرد باید درباره التزام به باورهای جدید، بازنگری در گذشته و شیوه تداوم حیات معرفتی خود تصمیم بگیرد. این تصمیم‌ها صرفاً شناختی نیستند، بلکه در بطن خود عناصر ارادی و اخلاقی دارند. به بیان دیگر، تحول دینی هم کنشی معرفتی و هم کنشی ارادی است. فهم این دو وجه در کنار هم برای ارزیابی عقلانیت و مشروعیت باورهای تحول‌یافته ضروری است.

تمامی این مسائل نشان می‌دهند که بررسی معرفت‌شناختی تحول دینی چیزی بسیار فراتر از ارزیابی استدلال‌ها له یا علیه وجود خدا یا حقانیت یک سنت دینی خاص است. مسئله، در سطحی عمیق‌تر، به ساختار خود معرفتی (epistemic self) و به امکان گفت‌وگو، بازسازی و داوری در درون خود بازمی‌گردد. از همین رو، رویکرد این مقاله نه صرفاً تحلیل

نظری در سطح انتزاعی، بلکه نوعی فلسفه پدیداری تجربه نیز هست: کوششی برای فهمیدن آنچه در درون یک فاعل در حال تحول رخ می‌دهد و پیامدهای این رخداد برای مفاهیمی چون عقلانیت، توجیه و هویت. در پرتو این مباحث، می‌کوشیم با تلفیق سه منبع اصلی، یعنی نظریه تجربه تحولی پاول، معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر و سنت تاریخی مسیحی در اندیشه آگوستین، پاسخی چندبُعدی و غنی به مسئله اختلاف با خویشتن پیشین ارائه دهیم. این پاسخ نه به نفی تجربه دینی می‌انجامد و نه به پذیرش بی‌چون‌وچرای آن؛ بلکه راهی میان‌بر پیشنهاد می‌کند که در آن گفت‌وگوی تأملی و عقلانی با خویشتن پیشین، در پیوند با تواضع معرفتی و نقش هدایتگر اراده، امکان می‌دهد تا باورهای تحول‌یافته به‌گونه‌ای موجه و عقلانی فهم و ارزیابی شوند.

۳. تحول دینی به‌مثابه تجربه‌ای تحولی

تحول دینی، به‌معنای فلسفی و معرفت‌شناختی دقیق آن، صرفاً یک تغییر باور نیست، بلکه نوعی دگرگونی ریشه‌ای در هستی‌شناسی فردی و ساختار شناختی فاعل شناسا است. این نوع تحول، که می‌توان آن را نمونه‌ای از آنچه لوسی اندریا پاول «تجربه تحولی» می‌نامد دانست، نه تنها محتوای باورها را تغییر می‌دهد بلکه شیوه درک، معیارهای ارزیابی و حتی افق‌های هویتی انسان را از نو سامان می‌دهد (Paul, 2014: 1-10). پاول مفهوم تجربه تحولی را با دو ویژگی بنیادین تعریف می‌کند: ۱. ویژگی شناختی (epistemic feature)، یعنی ناتوانی فاعل از پیش‌بینی ماهیت و پیامدهای تجربه پیش از وقوع آن؛ و ۲. ویژگی شخصی (personal feature)، یعنی ایجاد تغییرات بنیادین در ساختار هویت، ارزش‌ها، علایق و اهداف فرد پس از وقوع تجربه (Paul, 2014: 6-7). این دو ویژگی، وقتی در زمینه دین و ایمان به کار گرفته شوند، عمق و پیچیدگی خاصی پیدا می‌کنند، زیرا تجربه دینی معمولاً نه فقط بر نظام باورهای نظری، بلکه بر کل شیوه زیستن و معنا یافتن انسان تأثیر می‌گذارد (James, 1902: 205-240؛ پرادفوت، ۱۳۹۳: ۲۴۳-۲۵۴).

نخستین ویژگی تجربه تحولی این است که پیش از وقوع نمی‌توان به‌درستی دانست که چه خواهد بود یا چه پیامدهایی خواهد داشت. این ناآگاهی صرفاً ناشی از نقص اطلاعات نیست، بلکه ماهوی است. کسی که هنوز پدر یا مادر نشده نمی‌تواند بداند والد بودن چگونه تجربه‌ای است، همان‌طور که کسی که هنوز عاشق نشده است نمی‌تواند بفهمد عشق دقیقاً چگونه درک و ارزیابی او را از جهان تغییر خواهد داد. این امر در تحول دینی

حتی رادیکال‌تر است: فردی که هنوز ایمان نیاورده است نمی‌تواند به طور کامل درک کند که ایمان چه تأثیری بر ادراک او از مرگ، معنا، اخلاق یا هستی خواهد گذاشت (Paul, 2014: 22-25). این ویژگی پیامد مهمی دارد که پاول آن را پارادوکس تصمیم (the decision paradox) می‌نامد. براساس معیارهای عقلانی کلاسیک، تصمیم عقلانی مستلزم ارزیابی پیامدهای ممکن و انتخاب بهترین گزینه است. اما در تجربه‌های تحولی، فرد نمی‌تواند پیامدها را به درستی ارزیابی کند زیرا ابزار شناختی لازم برای ارزیابی آنها را فقط پس از تجربه در اختیار خواهد داشت. بنابراین، تصمیم‌گیری برای ورود به یک تجربه تحولی همواره نوعی تصمیم در تاریکی است (Paul, 2014: 24).

در زمینه تحول دینی، این پارادوکس با شدتی دوچندان رخ می‌نماید. تغییر دین نه فقط به معنای تغییر یک عقیده، بلکه به معنای تغییر در کل منظومه ارزشی، اهداف زیستی و حتی مفهوم «خود» است (اسپیلکا و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۷۳-۵۱۵). کسی که از بی‌خدایی به ایمان می‌گردد یا از یک سنت دینی به سنتی دیگر می‌پیوندد، نمی‌تواند از پیش بداند که پس از این گذار چگونه شخصی خواهد شد، چه چیزهایی برایش ارزشمند خواهند بود و چگونه جهان را درک خواهد کرد. این تصمیم، بنابراین، نمی‌تواند صرفاً بر پایه محاسبه شواهد بیرونی باشد، بلکه در آن عنصر اعتماد پیشینی (preliminary trust) و خطر اگزستانسیال (existential risk) نیز دخیل است. این همان نقطه‌ای است که مسئله اراده وارد تحلیل می‌شود. تصمیم به ورود به تجربه‌ای که پیامدهایش پیش‌بینی‌ناپذیرند، بیش از آنکه یک کنش معرفتی باشد، یک کنش ارادی و وجودی است. این تصمیم، در عین حال که می‌تواند سرآغاز تحولی معرفتی باشد، نیازمند نوعی شهادت معرفتی و فضیلت در تصمیم‌گیری است. از همین روست که آگوستین، در روایت خود از تحول، لحظه ایمان را نه حاصل استدلال، بلکه حاصل «اراده تسلیم‌شده» می‌داند؛ لحظه‌ای که عقل به‌تنهایی کافی نیست و اراده باید قدمی پیش‌تر بردارد (Augustine, 1991: VIII.12.29).

ویژگی دوم تجربه تحولی، که شاید در زمینه دین مهم‌تر نیز باشد، دگرگونی هویتی است. پس از وقوع چنین تجربه‌ای، فرد نه تنها چیزهای جدیدی می‌داند، بلکه شخص دیگری می‌شود. این تغییر ممکن است شامل تحول در نظام ارزش‌ها، الگوهای عاطفی، اهداف زندگی یا حتی معنای مفاهیم بنیادینی چون خیر، معنا و غایت باشد. ویلیام جیمز در تنوع تجربه دینی دقیقاً به همین نکته اشاره می‌کند: برای بسیاری از کسانی که دستخوش «تولد دوم» شده‌اند، تجربه دینی چیزی بیش از پذیرش یک عقیده است؛ آنها خود دیگری

شده‌اند (James, 1902: 206–210). نتیجه معرفت‌شناختی این دگرگونی آن است که شکافی عمیق میان خویشتن‌پیشین و خویشتن‌جدید ایجاد می‌شود. این شکاف نه‌فقط در سطح باورها، بلکه در سطح چارچوب‌های تفسیر و معیارهای ارزیابی رخ می‌دهد. خویشتن‌جدید ممکن است باورهای پیشین را ساده‌لوحانه، سطحی یا حتی باطل بداند، درحالی‌که خویشتن‌پیشین باورهای جدید را وهم‌آلود یا هیجانی تلقی کند. این وضعیت دوگانگی معرفتی، به‌ویژه وقتی که هر دو خویشتن از منظر خودشان موجه به‌نظر می‌رسند، مسئله اختلاف درونی را به یکی از عمیق‌ترین چالش‌های معرفت‌شناختی تبدیل می‌کند (De Cruz, 2018: 58–60). از دیدگاه پاول، این شکاف نوعی عدم تقارن معرفتی (epistemic asymmetry) ایجاد می‌کند: خویشتن‌جدید به‌واسطه تجربه خاصی که از سر گذرانده، به اطلاعات، شهودها یا درک‌هایی دست یافته که برای خویشتن‌پیشین دسترس‌پذیر نبوده است. اما درعین‌حال، خویشتن‌پیشین نیز ممکن است در برخی زمینه‌ها دیدگاهی بی‌طرفانه‌تر یا سنجیده‌تر داشته باشد. مسئله این است که چگونه می‌توان در چنین شرایطی داوری کرد کدام‌یک از این دو دیدگاه از اعتبار معرفتی بیشتری برخوردار است.

یکی دیگر از ویژگی‌های مهم تجربه تحولی، که در تحلیل تحول دینی اهمیت زیادی دارد، غیرقابل انتقال بودن (non-transferability) آن است. به تعبیر پاول، تجربه تحولی چیزی نیست که بتوان آن را صرفاً با توصیف به دیگری انتقال داد؛ تنها راه شناخت آن زیستن آن تجربه است (Paul, 2014: 8). این ویژگی به‌ویژه در دین‌ورزی آشکار است: هیچ توصیفی از تجربه ایمان نمی‌تواند برای کسی که آن را از سر نگذرانده است کاملاً قابل درک باشد. ویلیام جیمز نیز همین نکته را با بیانی تجربی‌تر می‌گوید. به نظر او، بسیاری از مؤمنان باورهایشان را نه به‌صورت گزاره‌هایی عقلانی، بلکه به‌مثابه «واقعیت‌هایی زیسته و محسوس» تجربه می‌کنند (James, 1902: 240–250). این ویژگی پیامدهای مهمی برای ارزیابی معرفت‌شناختی باورهای دینی دارد. اگر تجربه دینی ذاتاً غیرقابل انتقال باشد، آنگاه ارزیابی آن توسط خویشتن‌پیشین (یا حتی دیگران) با دشواری جدی مواجه می‌شود. این امر می‌تواند به دو رویکرد منتهی شود: یا ادعا شود که تجربه جدید به‌دلیل همین ویژگی از نقد مصون است (که به انحصارگرایی معرفتی می‌انجامد) یا راهی برای ترجمه معرفتی (epistemic translation) میان دو افق تجربه جست‌وجو شود. رویکرد دوم، همان کاری است که می‌کشیم از طریق مفهوم گفت‌وگوی عقلانی درونی و بازسازی همدلانه خویشتن‌پیشین انجام دهیم.

۴. استقلال معرفتی و نقد اعتماد صرف به خویشتن جدید

تجربه تحولی، همان‌طور که در بخش قبل دیدیم، شکافی معرفتی و هویتی میان خویشتن پیشین و خویشتن جدید ایجاد می‌کند. این شکاف پرسش بنیادینی را پیش می‌کشد: در مواجهه با این دو خویشتن که هر یک نظامی متفاوت از باورها، معیارها و ارزش‌ها دارند، به کدام باید اعتماد کرد؟ آیا خویشتن جدید، صرفاً به دلیل آنکه «بعد از» تجربه قرار دارد، معتبرتر و عقلانی‌تر است؟ یا آیا خویشتن پیشین، به واسطه بی‌طرفی نسبی‌اش نسبت به تجربه خاص، دیدگاهی عینی‌تر دارد؟ این مسئله، در واقع، صورت خاصی از مسئله بزرگ‌تر اختلاف‌نظر است، اما نه میان دو شخص مختلف، بلکه میان دو نسخه زمانی از یک شخص (Christensen, 2007: 198-203; Matheson, 2015: 134-138). در نخستین نگاه، ممکن است این وسوسه وجود داشته باشد که به‌طور پیش‌فرض به خویشتن جدید اعتماد کنیم. استدلال رایج در این زمینه چیزی شبیه به این است: خویشتن جدید از منظر تجربه‌ای کامل‌تر قضاوت می‌کند، چراکه هم حالت پیش از تحول را تجربه کرده است و هم حالت پس از آن را، در حالی که خویشتن پیشین فقط اولی را می‌داند. بنابراین، خویشتن جدید از منظر معرفتی در موقعیت برتری قرار دارد و داوری او قابل‌اعتمادتر است.

این استدلال در نگاه نخست جذاب است، اما با اشکالات مهمی روبه‌روست: نخست آنکه تجربه تحولی لزوماً به معنای دسترسی به حقیقت نیست. صرف اینکه یک حالت ذهنی پس از حالت دیگر آمده است، تضمینی برای عقلانیت یا درستی آن نیست. تاریخ معرفت سرشار از نمونه‌هایی است که در آنها افراد پس از یک تحول فکری، از باورهای صادق به باورهای کاذب منتقل شده‌اند یا بالعکس. از این‌رو، زمانمندتر بودن یک باور به تنهایی معیاری برای برتری معرفتی آن نیست (McGrath, 2015: 112-115). دوم، خویشتن جدید ممکن است گرفتار نوعی سوگیری تأییدی پسینی (retrospective confirmation bias) شود. این سوگیری سبب می‌شود که فرد تجربه‌های جدید خود را به گونه‌ای تفسیر کند که به سود باورهای کنونی‌اش باشد و خویشتن پیشین را به ناحق نادیده بگیرد یا تحقیر کند. به بیان دیگر، خویشتن جدید ممکن است در قضاوت خود درباره خویشتن پیشین عادلانه و بی‌طرف نباشد، درست همان‌طور که خویشتن پیشین نیز ممکن است درباره خویشتن جدید بی‌طرف نباشد. این فقدان بی‌طرفی دوطرفه لزوم وجود سازوکاری را نشان می‌دهد که بتواند امکان داوری متقابل را فراهم کند (Lackey, 2010: 305-316).

یکی از مفاهیم کلیدی در ادبیات اختلاف نظر که برای تحلیل این مسئله سودمند است، اصل استقلال معرفتی (epistemic independence) است (فرنسیس، ۱۴۰۰: ۲۰۵-۲۰۷). این اصل، که توسط نویسندگانی چون کریستنسن و الکساندرز پیشنهاد شده است، می‌گوید که در مواجهه با اختلاف نظر، فاعل شناسا باید تا حد امکان شواهد و دلایل خود را مستقل از باورهای طرف مقابل ارزیابی کند و این را که دیگری باور متفاوتی دارد، شاهدهی جدید لحاظ کند (Christensen, 2007: 194-196). وقتی این اصل را به مسئله اختلاف درونی تعمیم دهیم، معنایش آن است که خویشتن جدید نباید صرفاً به دلیل اینکه جدید است بر خویشتن پیشین ترجیح داده شود. او باید به شکلی مستقل و عادلانه دلایل خویشتن پیشین را ارزیابی کند و آنها را در داوری نهایی لحاظ کند. به همین ترتیب، خویشتن پیشین نیز باید بتواند احتمال عقلانی بودن خویشتن جدید را به رسمیت بشناسد.

پیروی از اصل استقلال معرفتی دو پیامد مهم دارد: نخست آنکه این اصل نوعی تواضع معرفتی (epistemic humility) را اقتضا می‌کند. فرد باید بپذیرد که خویشتن جدید همواره در موضع برتر نیست و ممکن است در برخی زمینه‌ها دچار خطا یا ساده‌انگاری شود؛ دوم، این اصل ضرورت نوعی گفت‌وگوی عقلانی میان خویشتن‌ها را نشان می‌دهد. فرایندی که در آن هر دو موضع فرصت عرضه دلایل و نقد یکدیگر را می‌یابند. مسئله دیگری که در اینجا باید مورد توجه قرار گیرد، نقش اراده در فرایند داوری است. تصمیم برای اعتماد کردن به خویشتن جدید یا بازاندیشی در باورهایش خود نوعی کنش ارادی است. اراده می‌تواند دو نقش متمایز ایفا کند:

۱. نقش تسهیل‌کننده: اراده می‌تواند شرایط روانی لازم برای داوری عادلانه را فراهم کند. برای مثال، می‌تواند فرد را از سوگیری‌های هیجانی نسبت به خویشتن پیشین آزاد کند یا او را به گوش دادن واقعی به دلایل گذشته وادارد.
۲. نقش مخرب: از سوی دیگر، اراده می‌تواند فرایند داوری را منحرف کند، مثل وقتی که فرد می‌خواهد صرفاً برای توجیه انتخاب خود، خویشتن جدید را برتر بداند یا از روی لجاجت به خویشتن پیشین بچسبد.

در نتیجه، داوری عقلانی درباره اختلاف درونی فقط زمانی معتبر خواهد بود که با فضایل ارادی (volitional virtues)، مانند صداقت، شجاعت و انصاف، همراه باشد (Zagzebski, 1996: 135-140).

۵. گفت‌وگوی عقلانی درونی و نقد زبان خصوصی ویتگنشتاین

یکی از راهبردهای مهمی که در ادبیات معاصر معرفت‌شناسی برای مواجهه با پدیده اختلاف با خویشتن پیشین پیشنهاد شده، اتکا به مفهوم گفت‌وگوی عقلانی درونی (intrapersonal rational dialogue) است. اندیشه اصلی در پس این راهبرد چنین است: اگر در تجربه تحولی فاعل شناسا با خویشتن پیشین خود اختلاف پیدا کرده و اکنون با دو دستگاه معرفتی متفاوت مواجه است، او می‌تواند با بازسازی دلایل و استدلال‌های هر دو سو در درون خود، نوعی گفت‌وگوی عقلانی سامان دهد. در این گفت‌وگو، خویشتن جدید به سخنان خویشتن پیشین گوش می‌دهد، دلایل او را بازسازی می‌کند و آنها را در برابر شواهد و استدلال‌های جدید قرار می‌دهد. حاصل چنین فرایندی، داوری‌ای خواهد بود که نه بر پایه زمانمندتر بودن یک حالت، بلکه براساس قوت استدلال‌ها شکل گرفته است (De Cruz, 2018: 61-64). این راهبرد به‌ظاهر راه‌حلی میانه‌روانه و عقلانی برای مسئله‌ای است که در غیراین صورت به بن‌بست می‌انجامد. اما در سطحی عمیق‌تر، خود این راهبرد با برخی دشواری‌های فلسفی جدی روبه‌روست. مهم‌ترین این دشواری‌ها را لودویگ ویتگنشتاین در قالب نقد خود بر مفهوم زبان خصوصی (private language) طرح می‌کند. این نقد، اگر به‌درستی فهمیده شود، می‌تواند بنیان گفت‌وگوی عقلانی درونی را به چالش بکشد و ما را وادارد تا این راهبرد را به نحوی بنیادی‌تر بازسازی کنیم.

ویتگنشتاین در بخش‌های میانی پژوهش‌های فلسفی پروژه‌ای فلسفی را پیش می‌برد که یکی از نتایج اصلی آن رد امکان وجود زبان خصوصی است. منظور او از زبان خصوصی زبانی است که معانی‌اش صرفاً برای یک فرد و بر اساس تجربه درونی او تعریف شده باشد، بدون آنکه معیارهایی عمومی برای صحت و سقم آن وجود داشته باشد. استدلال ویتگنشتاین به اختصار چنین است:

۱. برای اینکه یک واژه معنا داشته باشد، باید بتوان در مورد کاربرد درست و نادرست آن تمایز قائل شد.
۲. این تمایز فقط در صورتی ممکن است که معیارهای بیرونی و قابل بررسی وجود داشته باشند.
۳. اگر زبان کاملاً خصوصی باشد، چنین معیارهایی وجود نخواهند داشت و در نتیجه نمی‌توان میان کاربرد درست و نادرست تمایز نهاد.

۴. بنابراین، زبان خصوصی به معنای دقیق کلمه ممکن نیست (Wittgenstein, 1953: 258-260).

پیامد معرفت‌شناختی این استدلال بسیار گسترده است. اگر معنا ذاتاً اجتماعی است و اگر داوری درباره‌ی درستی یا نادرستی مفاهیم نیازمند معیاری عمومی است، آنگاه هیچ‌گونه داوری عقلانی نمی‌تواند به‌طور کامل در خلأ ذهنی و صرفاً درونی رخ دهد. در این صورت، مفهوم گفت‌وگوی عقلانی درونی، به‌عنوان فرایندی که گویا می‌تواند به‌طور کامل در ذهن فرد و بدون مراجعه به منابع بیرونی رخ دهد، در معرض چالش جدی قرار می‌گیرد.

اگر دیدگاه ویتگنشتاین را بپذیریم، در نگاه نخست چنین به‌نظر می‌رسد که گفت‌وگوی درونی نمی‌تواند نقشی واقعی در حل اختلاف میان خویشتن‌پیشین و جدید ایفا کند. دلیل آن ساده است: اگر معنا و عقلانیت وابسته به زمینه‌های عمومی و قواعد زبانی مشترک‌اند، آنگاه گفت‌وگویی که صرفاً در سطح ذهن فرد رخ دهد نه معنا را تضمین می‌کند و نه داوری را. این نتیجه می‌تواند برای طرح ما مخرب باشد، زیرا درست در لحظه‌ای که می‌خواهیم به گفت‌وگوی درونی همچون راه‌حلی برای اختلاف‌نظر اتکا کنیم، فیلسوفی چون ویتگنشتاین به ما می‌گوید که چنین گفت‌وگویی از نظر معرفت‌شناختی توخالی است. اما این نتیجه فقط در صورتی نهایی خواهد بود که ما گفت‌وگوی درونی را به معنایی صرفاً درونی و منزوی در نظر بگیریم. اگر این مفهوم را بازتعریف کنیم، می‌توانیم هم هشدار ویتگنشتاین را بپذیریم و هم امکان گفت‌وگوی عقلانی درونی را حفظ کنیم. در واقع، نقد ویتگنشتاین ما را وادار می‌کند که به جای تصور گفت‌وگوی درونی همچون یک فرایند ذهنی خودبسند، آن را به‌منزله‌ی نوعی درونی‌سازی گفت‌وگوی اجتماعی در نظر بگیریم.

انسان موجودی اجتماعی است و از کودکی، مفاهیم، زبان، معیارهای عقلانیت و قواعد داوری را از طریق تعامل با دیگران فرامی‌گیرد. وقتی ما در درون خود استدلال می‌کنیم، در واقع، در حال بازآفرینی ساختارهایی هستیم که در گفت‌وگوهای اجتماعی یاد گرفته‌ایم. به تعبیر چارلز تیلور، خودآگاهی و خودفهمی ما همواره درون‌افق‌هایی بین‌الذهانی شکل می‌گیرند (Taylor, 1989: 34-39). از این منظر، گفت‌وگوی درونی واقعی نه گفت‌وگویی خصوصی بلکه نوعی گفت‌وگوی اجتماعی شده است. خویشتن‌جدید در مواجهه با خویشتن‌پیشین، از قواعد و مفاهیمی بهره می‌گیرد که ماهیتی عمومی دارند. او از زبان مشترک بهره می‌برد، از آن معیارهای استدلالی استفاده می‌کند که در سنت‌های معرفتی و عقلانی شکل گرفته‌اند و تلاش می‌کند با رعایت قواعدی که قابلیت بازبینی عمومی دارند،

داوری کند. این فرایند، در حقیقت، همان چیزی است که یورگن هابرماس آن را «عقلانیت ارتباطی درونی شده» (internalized communicative rationality) می‌نامد (Habermas, 1984: 312-316). بر این اساس، گفت‌وگوی درونی، اگر به درستی درک شود، نه تنها با نقد ویتگنشتاین ناسازگار نیست، بلکه عمیقاً به آن وابسته است. درست به دلیل آنکه معنا امری اجتماعی است، گفت‌وگوی درونی باید از ابزارهای اجتماعی شده عقلانیت استفاده کند تا معتبر باشد. گفت‌وگویی که خود را به‌طور کامل از زبان، سنت و قواعد عمومی جدا می‌کند، واقعاً بی‌معنا خواهد بود. اما گفت‌وگویی که این منابع را درونی می‌سازد، می‌تواند واجد اعتبار معرفتی باشد.

برای آنکه اندیشه گفت‌وگوی درونی را دقیق‌تر بفهمیم و در زمینه تجربه تحولی به‌کار بریم، می‌توان آن را در قالب یک مدل سه‌سطحی بازسازی کرد:

۱. سطح بازسازی تاریخی: در این مرحله خویشتن جدید تلاش می‌کند باورها، دلایل و انگیزه‌های خویشتن پیشین را تا حد امکان به درستی بازسازی کند. این مرحله نوعی بازسازی همدلانه است و بدون آن گفت‌وگو اصلاً آغاز نمی‌شود.

۲. سطح مواجهه عقلانی: در این مرحله استدلال‌های خویشتن پیشین و جدید در برابر یکدیگر قرار می‌گیرند. معیارهای عمومی استدلال، یعنی انسجام منطقی و سازگاری با شواهد، و فضایل فکری (همچون انصاف و بی‌طرفی) در این سطح اعمال می‌شوند.

۳. سطح ارزیابی هنجاری: در این مرحله داوری نهایی نه بر اساس قدرت روانی باور بلکه بر اساس معیارهای هنجاری صورت می‌گیرد. خویشتن جدید باید نشان دهد که چرا باورهایش نه فقط از نظر شخصی بلکه از منظر معیارهای عقلانی عمومی برترند.

این مدل سه‌سطحی به ما امکان می‌دهد که گفت‌وگوی درونی را از تأمل روان‌شناختی صرف فراتر ببریم و آن را به یک فرایند عقلانی هنجاری تبدیل کنیم. نتیجه چنین فرایندی نه توجیه روانی باورهای جدید، بلکه توجیه معرفتی آنها خواهد بود.

این بازسازی از مفهوم گفت‌وگوی درونی پیامدهای مهمی برای تحلیل تحول دینی دارد: نخست آنکه نشان می‌دهد تجربه تحولی نه تنها می‌تواند منبع معرفت باشد، بلکه می‌تواند بستری برای تعمیق عقلانیت نیز فراهم کند. اگر فرد به جای اتکای ساده‌انگارانه به اطمینان درونی، فرایند گفت‌وگوی عقلانی درونی را با رعایت معیارهای عمومی طی کند، می‌تواند باورهای تحول‌یافته‌اش را در چارچوبی عقلانی موجه سازد؛ دوم آنکه این تحلیل

نشان می‌دهد گفت‌وگوی درونی می‌تواند حتی فراتر از اختلاف درونی عمل کند. چنین گفت‌وگویی می‌تواند الگوی مواجهه ما با دیگران نیز باشد: اگر بتوانیم در درون خود با خویشتن پیشین به طور عقلانی گفت‌وگو کنیم، آنگاه بهتر خواهیم توانست با دیگرانی نیز که باورهای متفاوت دارند وارد گفت‌وگوی عقلانی شویم. به تعبیر پل ریکور، «فهم دیگری از فهم خود آغاز می‌شود (Ricoeur, 1992: 118)».

۶. مطالعه موردی: آگوستین و گفت‌وگوی درونی با خویشتن سابق

شاید هیچ فیلسوف و الهی‌دانی به اندازه قدیس آگوستین تصویر تحول دینی را با چنین وضوح و عمقی به تصویر نکشیده باشد. *اعترافات* او نه فقط اثری دینی یا ادبی، بلکه سندی بی‌نظیر از فرایند درونی تحول، کشمکش عقل و اراده، تغییر هویت و گفت‌وگوی بی‌پایان با خویشتن پیشین است. در واقع، *اعترافات* را می‌توان یکی از نخستین و دقیق‌ترین مستندات فلسفی دربارهٔ اختلاف با خود دانست: متنی که در آن فاعل شناسا نه با خصم بیرونی بلکه با خود سابق خویش درگیر است و می‌کوشد معنای تغییر را در قالب گفت‌وگویی فلسفی-روحانی بازسازی کند (O'Donnell, 1992: 31-38).

در این بخش، با تکیه بر چارچوبی نظری که در بخش‌های پیشین بنا کردیم، تجربه آگوستین را از سه منظر بررسی می‌کنیم:

۱. تجربه تحولی او به مثابه پارادایم تحول معرفتی و هویتی؛

۲. نحوه مواجهه او با خویشتن سابق در قالب گفت‌وگوی عقلانی درونی؛

۳. نقش اراده، تصمیم و فضیلت در داوری نهایی میان خویشتن پیشین و جدید.

آگوستین در *اعترافات* خود مسیر تحول دینی‌اش را نه به صورت ناگهانی، بلکه همچون سفری معرفتی و وجودی روایت می‌کند: از دوران جوانی و غرق شدن در لذت‌های حسی و جاه‌طلبی‌های دنیوی، تا جذب شدن در مانویت و فلسفه نوافلاطونی، و سرانجام، رسیدن به ایمان مسیحی. این سفر نه تغییری ساده در باور، بلکه گذر از یک نظام معنایی به نظامی دیگر بود. آگوستین از خودی سخن می‌گوید که در گذشته نه تنها باور دیگری داشت، بلکه اساساً جهان را از منظری دیگر می‌فهمید: «من خدا را در بیرون می‌جستم، درحالی‌که او در درون من بود. من به بیرون چشم دوختم، و آنچه را زیبا می‌پنداشتم می‌خواستم، درحالی‌که سرچشمه همه زیبایی در درونم بود» (Augustine, 1991, X.27.38). این جمله نشان‌دهنده

چیزی فراتر از تغییر عقیده است: نوعی دگرگونی هستی‌شناختی در شیوه ادراک و تفسیر جهان. آگوستین، در حقیقت، می‌گوید «خود سابق» و «خود کنونی» او نه فقط باورهای متفاوت داشته‌اند، بلکه در دو جهان معنایی متفاوت زندگی کرده‌اند. از منظر نظریه پاول، این دقیقاً همان چیزی است که تجربه تحولی را متمایز می‌کند: خویشتن جدید در افقی ایستاده است که برای خویشتن پیشین غیرقابل تصور بود. آگوستین تا پیش از تجربه ایمان نمی‌توانست بداند که زیبایی خدا چه معنایی دارد یا لذت روحانی چگونه تجربه‌ای است. این تجربه تنها پس از تسلیم اراده و پذیرش ایمان برای او گشوده شد، لحظه‌ای که در باغ میلان، در پاسخ به ندای درونی «بگیر و بخوان (*tolle lege*)»، رسائل پولس را گشود و مسیر زندگی‌اش را تغییر داد (Augustine, 1991, VIII.12.29).

یکی از ویژگی‌های برجسته اعترافات این است که آگوستین در سراسر متن با «خود پیشین» خویش گفت‌وگو می‌کند. او نه تنها از گذشته‌اش سخن می‌گوید، بلکه آن را نقد، تحلیل و بازسازی می‌کند. در واقع، کل متن را می‌توان به مثابه یک گفت‌وگوی عقلانی درونی در نظر گرفت. این گفت‌وگو نه سطحی و احساساتی، بلکه از نظر معرفت‌شناختی بسیار پیچیده است و می‌توان آن را در سه مرحله متمایز بازشناخت:

۱. بازسازی همدلانه: آگوستین در وهله نخست می‌کوشد گذشته خود را با همدلی بازسازی کند. او صرفاً خویشتن پیشین را محکوم نمی‌کند، بلکه می‌کوشد دلایل، انگیزه‌ها و زمینه‌های فکری آن را بفهمد. مثلاً درباره گرایشش به مانویت می‌گوید که دلیل اصلی‌اش ناتوانی در حل مسئله شر و نیاز به نظامی عقلانی برای توضیح جهان بود (Augustine, 1991, III.7.12). این مرحله از گفت‌وگو دقیقاً همان چیزی است که ما در بخش پیشین بازسازی تاریخی نامیدیم: بازگشت به گذشته نه برای نفی، بلکه برای فهم.

۲. مواجهه عقلانی: در گام دوم، آگوستین دلایل خویشتن پیشین را در برابر دلایل کنونی‌اش قرار می‌دهد. او نشان می‌دهد که چرا آموزه‌های مانوی درباره شر و دوگانگی نادرست‌اند، چگونه فلسفه نوافلاطونی، در عین غنای فکری‌اش، از پاسخ‌گویی به مسئله فیض ناتوان است و چرا ایمان مسیحی، در نهایت، تصویری کامل‌تر و منسجم‌تر از حقیقت ارائه می‌دهد (Augustine, 1991, VII.20.26-28). این مواجهه عقلانی نمونه برجسته‌ای از داوری بر اساس معیارهای عمومی است. آگوستین از ابزارهایی چون تحلیل مفهومی، انسجام درونی و تجربه زیسته برای ارزیابی مواضع استفاده می‌کند. او تلاش نمی‌کند صرفاً با اطمینان درونی خویشتن پیشین را رد کند، بلکه دلایلش را نقد می‌کند و بدیل‌های

معقول‌تر پیشنهاد می‌دهد. این دقیقاً همان فرایندی است که ما در مدل سه‌سطحی گفت‌وگوی درونی «سطح دوم» در نظر آوردیم.

۳. داوری هنجاری: درنهایت، آگوستین به داوری هنجاری می‌رسد: او نه فقط به این نتیجه می‌رسد که باورهای گذشته‌اش نادرست بودند، بلکه می‌گوید آن باورها از پاسخ‌گویی به نیازهای عمیق‌تر انسان ناتوان بودند. این داوری بر معیارهایی فراتر از حقیقت گزاره‌ای متکی است، بر معیارهایی همچون توانایی نظام فکری برای هدایت زندگی، پاسخ‌گویی به مسئله معنا و ایجاد هماهنگی میان عقل و اراده. به تعبیر او، «قلب ما آرام نمی‌گیرد تا در تو آرام گیرد (Augustine, 1991, I.1.1)». این داوری هنجاری وجه آگزیستانسیال گفت‌وگوی درونی آگوستین را نشان می‌دهد: خویشتن جدید نه فقط بر اساس شواهد، بلکه بر اساس قابلیت زیست‌پذیری یک نظام معرفتی قضاوت می‌کند.

یکی از نوآورانه‌ترین جنبه‌های تحلیل آگوستین این است که او تجربه تحول دینی را نه صرفاً به مثابه فرایندی معرفتی، بلکه به مثابه کنشی ارادی می‌فهمد. آگوستین به روشنی اعتراف می‌کند که حتی هنگامی که از نظر عقلانی قانع شده بود که مسیحیت حقیقت دارد، هنوز اراده‌اش با این حقیقت هماهنگ نبود: «من دو اراده داشتم، یکی قدیم و یکی نو؛ یکی جسمانی و یکی روحانی. این دو با هم در ستیز بودند و نفس مرا می‌دریدند (Augustine, 1991, VIII.5.10)». این لحظه کشمکش به روشنی نشان می‌دهد که تحول دینی چیزی بیش از قناعت عقلانی است. عقل ممکن است راه را نشان دهد، اما اراده است که باید آن راه را بی‌ماید. تا زمانی که اراده تغییر نکند، باورهای جدید صرفاً در سطح نظر باقی خواهند ماند. آگوستین از این مرحله با تعبیر «بیماری اراده (*morbus voluntatis*)» یاد می‌کند، حالتی که در آن فرد حقیقت را می‌داند اما نمی‌تواند بدان ملتزم شود (Augustine, 1991, VIII.5.12). این تأکید بر اراده نشان می‌دهد که گفت‌وگوی درونی بدون تصمیم وجودی کامل نمی‌شود. داوری عقلانی لازم است، اما کافی نیست؛ فرد باید تصمیم بگیرد که از این داوری تبعیت کند. این تصمیم، همان‌طور که در بخش‌های پیشین دیدیم، خود نیازمند فضایی ارادی چون شجاعت، صداقت و فروتنی است (Zagzebski, 1996: 139-141).

تحلیل ما از آگوستین، همچنین، نشان می‌دهد که گفت‌وگوی درونی او با خویشتن سابق هرگز یک گفت‌وگویی خصوصی به معنای ویتگنشتاینی نیست. برعکس، این گفت‌وگو عمیقاً برآمده از بستری اجتماعی، زبانی و سنتی است. آگوستین در گفت‌وگو با خود، از مفاهیم، مقولات و معیارهایی استفاده می‌کند که در دل سنت فلسفی یونانی-رومی،

الهیات مسیحی و زبان لاتینی شکل گرفته‌اند. حتی واژگان و ساختارهای زبانی‌ای که برای نقد خویشتن پیشین به کار می‌برد از دل گفت‌وگوهای جمعی و متون مقدس برآمده‌اند. به تعبیر دیگر، گفت‌وگوی درونی آگوستین، در واقع، چیزی جز درونی‌سازی گفت‌وگوهای اجتماعی نیست. او در درون خود با مانی‌ها، با فیلسوفان نوافلاطونی، با آموزه‌های پولس رسول و با صدای سنت مسیحی سخن می‌گوید. این نشان می‌دهد که نقد ویتگنشتاین نه تنها گفت‌وگوی درونی را باطل نمی‌کند، بلکه شرط اعتبار آن را روشن می‌سازد: گفت‌وگوی درونی زمانی می‌تواند واجد معنا و اعتبار باشد که از منابع مشترک معنا و معیارهای عمومی عقلانیت تغذیه کند.

بدین ترتیب، تحلیل موردی آگوستین نشان می‌دهد که اختلاف با خویشتن پیشین نه یک بن‌بست معرفتی بلکه فرصتی برای تعمیق عقلانیت است. تجربه تحولی او به ما می‌آموزد که عقلانیت در زمینه تحول دینی فرایندی چندلایه است: عقلانیتی که از بازسازی همدلانه گذشته آغاز می‌شود؛ از دل مواجهه عقلانی با استدلال‌ها عبور می‌کند؛ در تصمیم ارادی به اوج می‌رسد؛ و در گفت‌وگویی که ریشه در سنت و زبان دارد، معنا می‌یابد. آگوستین نشان می‌دهد که خویشتن جدید می‌تواند بدون تحقیر خویشتن سابق، او را بفهمد، نقد کند و از دل این گفت‌وگو به فهمی عمیق‌تر از حقیقت برسد. در واقع، تحول دینی در روایت آگوستین نه گسستی مطلق با گذشته بلکه شکلی از آشتی عقلانی با گذشته است، آشتی‌ای که درنهایت، به وحدتی غنی‌تر و آگاهانه‌تر از خویشتن می‌انجامد.

۷. نتیجه‌گیری

مسئله اختلاف با خویشتن پیشین در زمینه تحول دینی نه مسئله‌ای حاشیه‌ای یا روان‌شناختی، بلکه چالشی بنیادین در قلب معرفت‌شناسی معاصر است. این مسئله ما را وادار می‌کند تا درباره مفاهیمی که مدت‌ها بدیهی می‌پنداشتیم (از فاعل شناسا و عقلانیت گرفته تا هویت، توجیه و داوری) بازاندیشی کنیم. بررسی این پدیده، به‌ویژه از رهگذر نظریه تجربه تحولی، نشان می‌دهد که معرفت نه محصولی ایستا و خطی، بلکه فرایندی تاریخی، پویا، دیالکتیکی و چندبعدی است که در آن، خود نه تنها موضوع شناخت بلکه یکی از شرایط و عوامل آن نیز هست.

نخستین نتیجه این تحلیل آن است که تحول دینی را باید به‌مثابه تجربه تحولی فهمید،

نه صرفاً به‌مثابه تغییر در مجموعه‌ای از گزاره‌ها. این تجربه، همان‌گونه که دیدیم، با دو ویژگی بنیادین شناخته می‌شود: پیش‌بینی‌ناپذیری معرفتی و دگرگونی هویتی. فردی که در آستانه چنین تجربه‌ای ایستاده است نه می‌داند در پس این تحول چه خواهد یافت و نه می‌تواند با معیارهای کنونی‌اش آن را ارزیابی کند. این واقعیت، که در ظاهر تهدیدی برای عقلانیت به‌نظر می‌رسد، در حقیقت، ما را به بازاندیشی در معنای عقلانیت و نسبت آن با اراده و تصمیم فرامی‌خواند. عقلانیت، در چنین شرایطی، دیگر صرفاً به‌معنای محاسبه پیامدهای پیش‌بینی‌پذیر نیست، بلکه به‌معنای آمادگی برای ورود به حوزه‌هایی است که فقط از درون آنها می‌توان به معرفت دست یافت. اینجاست که نقش اراده، شهامت و فضایل فکری برجسته می‌شود. تصمیم برای ورود به تجربه‌ای که نمی‌دانیم چه خواهد آورد، نه از سر بی‌خردی بلکه می‌تواند جلوه‌ای از شجاعت معرفتی باشد.

دومین نتیجه این تحلیل این است که اختلاف با خویشتن پیشین باید به‌مثابه نوعی اختلاف‌نظر جدی و قابل‌اعتنا در نظر گرفته شود. خویشتن پیشین و خویشتن جدید دو صدای معرفتی‌اند که هر دو درون ما حضور دارند و شایسته آن‌اند که شنیده شوند. این واقعیت، هرچند ممکن است در آغاز موجب تزلزل شود، درنهایت، نشانه بلوغ عقلانی است: بلوغی که به ما اجازه می‌دهد حتی درون خود نیز به مخالف گوش بسپاریم و از دیدگاه‌های متفاوت تغذیه کنیم. مواجهه عقلانی با این اختلاف ما را از وسوسه اعتماد بی‌چون و چرا به خویشتن جدید رها می‌سازد و وادار می‌کند که دلایل خویشتن پیشین را نیز جدی بگیریم. در این فرایند، تواضع معرفتی نه ضعف که شرط امکان عقلانیت است.

سومین نتیجه مهم این تحلیل بازتعریف مفهوم گفت‌وگوی عقلانی درونی است. اگر معنا و داوری اساساً در بستر اجتماعی شکل می‌گیرند، گفت‌وگوی درونی نمی‌تواند یک فرایند خصوصی و منزوی باشد. اما این به‌معنای بی‌اعتباری آن نیست، بلکه به‌معنای آن است که چنین گفت‌وگویی باید بر مبنای قواعدی انجام گیرد که در دل گفت‌وگوهای اجتماعی و سنت‌های معرفتی شکل گرفته‌اند. گفت‌وگوی درونی معتبر گفت‌وگویی است که در آن فرد نه با خیال خود، بلکه با گذشته واقعی‌اش، با سنت‌هایی فکری که او را ساخته‌اند و با معیارهای عمومی عقلانیت روبه‌رو می‌شود. این گفت‌وگو نوعی درونی‌سازی گفت‌وگو با دیگری است و دقیقاً از همین روست که می‌تواند ما را به داوری‌های معتبر و قابل دفاع برساند.

چهارمین نتیجه توجه به نقش اراده و تصمیم در فرایند داوری معرفتی است. تحول

دینی نشان می‌دهد که دانستن کافی نیست؛ خواستن نیز لازم است. حتی پس از آنکه دلایل عقلانی برای پذیرش یک باور فراهم شد، هنوز اراده باید تصمیم بگیرد که آیا براساس این دلایل عمل کند یا نه. این لحظه تصمیم لحظه‌ای است که عقلانیت و اخلاق به هم می‌رسند. انتخاب برای وفادار ماندن به حقیقت، حتی وقتی با هزینه‌هایی همراه است، جلوه‌ای از فضیلت فکری و اخلاقی است که خود بخشی از توجیه معرفتی محسوب می‌شود. به بیان دیگر، عقلانیت در اینجا نه فقط امری شناختی، بلکه امری اخلاقی و فضیلت‌محور نیز هست.

پنجمین و شاید عمیق‌ترین نتیجه بازتعریف مفهوم خویشتن در فرایند معرفت است. تجربه آگوستین به ما می‌آموزد که خویشتن در مسیر شناخت نه یک موجود ثابت بلکه روایتی در حال شکل‌گیری است. خویشتن جدید نه دشمن خویشتن پیشین، بلکه ادامه و اصلاح آن است. اختلاف میان آن دو نه نشانه گسست، بلکه نشانه گفت‌وگویی است که در بطن هویت ما جریان دارد. این گفت‌وگو می‌تواند به خودفهمی عمیق‌تر، بازسازی عقلانیت، و درنهایت، انسجامی غنی‌تر درون زندگی شناختی ما بینجامد.

این تحلیل، در مجموع، پیامدهای گسترده‌ای برای فلسفه دین و معرفت‌شناسی دارد. نخست، نشان می‌دهد که ارزیابی عقلانی باورهای دینی نمی‌تواند صرفاً به بررسی شواهد بیرونی محدود شود، بلکه باید فرایندهای درونی تحول، نقش اراده، و ساختارهای هویتی را نیز در نظر گیرد؛ دوم، روشن می‌سازد که گفت‌وگو درباره دین نه فقط میان افراد، بلکه در درون خود هر فرد نیز جریان دارد و شاید مهم‌ترین میدان عقلانیت دینی همین میدان درونی باشد؛ سوم، راهی را پیش‌روی ما می‌گذارد تا از دو قطب افراطی، یعنی پذیرش بی‌چون‌وچرا از سر تجربه و رد بی‌قیدوشرط از سر عقلانیت سرد، فراتر برویم و موضعی اتخاذ کنیم که در آن تجربه، عقل، اراده و گفت‌وگو به گونه‌ای سازنده در هم تنیده شوند. تحول دینی، در این چشم‌انداز، دیگر نه واقعه‌ای اسرارآمیز و گسسته، بلکه فرایندی عقلانی، اخلاقی و وجودی است که در بطن حیات انسانی جریان دارد. اختلاف با خویشتن پیشین نیز دیگر تهدیدی برای عقلانیت نیست، بلکه نشانه پویایی و عمق آن است. انسان تحول‌یافته نه کسی است که گذشته‌اش را نفی کرده، بلکه کسی است که آن را فهمیده، با آن گفت‌وگو کرده و درنهایت، آن را در خود ادغام کرده است. عقلانیت در این معنا گونه‌ای هنر زیستن در عین تغییر و رشد است.

منابع

- اسپیلکا، ب. و دیگران (۱۳۹۰). روان‌شناسی دین، ترجمه: محمد دهقانی، تهران: رشد.
- پرادفوت، و. (۱۳۹۳). تجربه دینی، ترجمه: عباس یزدانی، قم: طه.
- فرانسیس، ب. (۱۴۰۰). اختلاف نظر، ترجمه: غزاله حجتی، تهران: کرگدن.
- Augustine (1991). *Confessions*, trans. by: H. Chadwick, Oxford University Press.
- Christensen, D. (2007). "Epistemology of Disagreement: The Good News", *Philosophical Review*, 116(2), pp. 187–217. <https://doi.org/10.1215/00318108-2006-035>
- De Cruz, H. (2018). *Religious disagreement*, Cambridge University Press.
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*, Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society, trans. by: T. McCarthy, Beacon Press.
- James, W. (1902). *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, Longmans, Green, and Co.
- Lackey, J. (2010). "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", in: *Social epistemology*, Eds.: A. Haddock, A. Millar, & D. H. Pritchard, pp. 298–325, Oxford University Press.
- Matheson, J. (2015). *The Epistemic Significance of Disagreement*, Palgrave Macmillan.
- McGrath, A. E. (2015). *The Big Question: Why We Can't Stop Talking about Science, Faith and God*, St. Martin's Press.
- O'Donnell, J. J. (1992). *Augustine: Confessions*, Vol. 1–3, Oxford University Press.
- Paul, L. A. (2014). *Transformative Experience*, Oxford University Press.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as Another*, trans. by: K. Blamey, University of Chicago Press.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Harvard University Press.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations*, trans. by: G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell.
- Zagzebski, L. T. (1996). *Virtues of the Mind: An Inquiry into the Nature of Virtue and the Ethical Foundations of Knowledge*, Cambridge University Press.